

Vārdnīcu struktūras koncepcijas: pamatprincipi un varianti

Conceptions of dictionary structure: basic principles and variants

Santa Jērāne

Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts

Akadēmijas laukums 1, Rīga

E-pasts santa.jerane@lu.lv

20. gs. 70. gados teorētiskajā leksikogrāfijā nostiprinājusies vārdnīcu struktūras koncepcija, kurā vārdnīcu struktūra tiek analizēta divos aspektos – mikrostruktūras aspektā un makrostruktūras aspektā. No šīs koncepcijas attīstījušās vairākas citas, kurās bez jau minētajiem aspektiem atsevišķi tiek apskatīta arī ietvara struktūra, izkārtojuma struktūra, norāžu struktūra, piekļuves struktūra un tēmas-rēmas struktūra. Raksta mērķis ir aprakstīt un salīdzināt dažādos avotos minētos vārdnīcu struktūras aspektus un vārdnīcu struktūras koncepcijas, lai noskaidrotu, kādus jautājumus iespējams analizēt, izvēloties noteiktus vārdnīcu struktūras aspektus.

Atslēgvārdi: leksikogrāfija; vārdnīcu struktūra; mikrostruktūra; makrostruktūra; ietvara struktūra.

Dažādos avotos izpratne par to, kas ir vārdnīcas struktūra, atšķiras. Piem., daņu leksikogrāfi Henings Bergenholcs un Svens Tarps (*Henning Bergenholtz, Sven Tarp* 1995, 188) min, ka vārdnīcas struktūru veido dažādu vārdnīcas komponentu savstarpējais saistījums. Leksikogrāfijas terminu vārdnīcā *Dictionary of Lexicography* (Hartmann, James 2001, 132) vārdnīcu struktūra definēta vienkārši kā vārdnīcas daļas, kas ietver kopējo vārdnīcas uzbūvi (jeb makrostruktūru) un atsevišķu tās daļu uzbūvi (jeb mikrostruktūru). Neviens cits aspekts vārdnīcu struktūras definīcijā nav minēts, lai gan vārdnīcā atsevišķi raksturoti arī citi aspekti (Hartmann, James 2001, 132). Zviedru leksikogrāfs Bū Svensēns (*Bo Svensén* 2009, 77) uzsver, ka vārdnīcas struktūru veido gan tās daļu izkārtojums, gan šo daļu savstarpējās attiecības. Taču nevienā definīcijā nav skaidrots, kā vārdnīcas struktūra tiek realizēta, resp., kā izpaužas vārdnīcas daļu savstarpējais saistījums.

Jāņem vērā, ka vārdnīcas struktūru veido ne tikai attiecības starp vārdnīcas daļām, bet arī attiecības starp informāciju. Attiecības starp vārdnīcas

daļām tiek realizētas, izmantojot noteiktu kārtojumu; attieksmes starp informāciju parasti tiek parādītas, izmantojot noteiktus grafiskos līdzekļus.

Aprakstot vārdnīcas uzbūvi, dažādos pētījumos tiek minēti atšķirīgi struktūras aspekti. Turklāt atšķiras arī pats hiperonīms vārdnīcas struktūras aspektu nosaukšanai. Piem., leksikogrāfijas enciklopēdijā *Dictionaries. An International Encyclopedia of Lexicography* (Gouws et al. 2013, 32) tiek lietots apzīmējums *teksta struktūras (textual structures)*, S. Tarps un H. Bergenholcs (1995, 6) lietojuši apzīmējumu *vārdnīcas struktūras (dictionary structures)*. B. Svensēns (2009, 344) darbā *Handbook of Lexicography* izmantojis apzīmējumu *strukturālie koncepti (structural concepts)*. Laura Karpinska (2012, 1, 2015, 47) savos pētījumos lietojusi jēdzienu *strukturālie līmeņi (structural levels)*. Jēdziens *strukturālie līmeņi* lietots arī pētījumā „Vārdnīcu izstrāde Latvijā: 1991–2010” (Baldunčiks 2012, 68).

Atkarībā no tā, kādā aspektā vārdnīca tiek analizēta un kā tiek skaidrota vārdnīcas struktūra, varētu tikt lietoti visi minētie jēdzieni. Taču, ņemot vērā, ka šajā rakstā vārdnīcas struktūra saprasta plašā nozīmē (t. i., ne tikai kā attieksmes starp vārdnīcas komponentiem, bet arī kā attieksmes starp informāciju), turpmāk lietots apzīmējums *struktūras aspekti*. Pieņemot plašāko vārdnīcas struktūras izpratni, nebūtu precīzs ne apzīmējums *teksta struktūras* (jo vārdnīcu struktūras koncepcijās tiek apskatīts ne tikai teksts, bet arī dažādi grafiski līdzekļi), ne apzīmējums *strukturālie līmeņi* (ne visi vārdnīcu struktūras aspekti ir hierarhiski, tādējādi tos nevarētu saukt par līmeņiem).

Rakstā galvenā uzmanība pievērsta drukātajām vārdnīcām. Tas darīts divu iemeslu dēļ. Pirmkārt, tāpēc, ka tradicionālā leksikogrāfijas teorija balstīta faktā, ka vārdnīcas šķirkļus veido teksts, līdz ar to arī drukāta vārdnīca tiek uztverta kā noteiktu tekstu kopums. Elektroniskās vārdnīcās šķirkli ne vienmēr veido tikai teksts, tāpēc, runājot par elektroniskajām vārdnīcām, tiek izvirzīts jautājums, vai to analizē var runāt par kādām noteiktām teksta struktūrām, īpaši gadījumos, ja vārdnīcas pamatzudevums ir, piem., savienot datus dažādos medijos (Müller-Spitzer 2013, 368). Piem., internetā angļu valodā pieejama videovārdnīca *Vidtionary* (Anderson 2007–2013). Tajā atrodami nevis aprakstoši skaidrojumi, bet īsi video. Līdzīgi arī dažādās elektroniskās zīmju valodas vārdnīcās, kas paredzētas kurlmēmajiem – katram vārdam pievienots video, kurā redzams, kā attiecīgais vārds attēlojams zīmju valodā. Šādās vārdnīcās vienīgais nosacītais lietotājam redzamais teksts ir šķirkļu saraksts.

Otrkārt, elektroniskajās vārdnīcās, salīdzinot ar drukātajām, strukturālus aspektus ir daudz grūtāk definēt, jo datus, kas ir vārdnīcas pamatā, nevar pilnībā redzēt (Müller-Spitzer 2013, 368). Turklāt atsevišķu struktūras aspektu (piem., ietvara struktūras) izpratne elektronisko vārdnīcu gadījumā būtu atšķirīga (ja pieņem, ka ietvara struktūru var attiecināt arī uz elektroniskajām vārdnīcām).

20. gs. 70. gados teorētiskajā leksikogrāfijā nostiprinājusies vārdnīcu struktūras koncepcija, kurā vārdnīcu struktūra tiek analizēta divos aspektos – mikrostruktūras aspektā un makrostruktūras aspektā (sk., piem., Rey-Debove 1971; Hausmann 1977). Ar mikrostruktūru tiek saprasta par katru lemmu sniegtā informācija jeb vārdnīcas šķirklis, ar makrostruktūru – noteiktā secībā sakārtoti vārdi jeb šķirkļu saraksts (Hausmann 1977, 3–4).

Binārajā struktūras koncepcijā, analizējot makrostruktūru, galvenā uzmanība tiek pievērsta, pirmkārt, leksikas atlases principiem, otrkārt, lemmu formām un kārtojuma principiem (Zubaitienē 2014, 16). Analizējot mikrostruktūru, tiek apskatīta visa šķirklī iekļautā informācija.

Šis sākotnējais binārās koncepcijas variants vēlākos avotos tiek kritizēts terminu *makrostruktūra* un *mikrostruktūra* izpratnes dēļ (sk., piem., Wiegand 1988, 55–56; Wiegand, Gouws 2013, 75–76). Termins *makrostruktūra* pirmo reizi lietots franču leksikogrāfijā. Darbā *Étude linguistique et sémiotique des dictionnaires français contemporains* to izmantojusi Žozete Reja-Debova (*Josete Rey-Debove* 1971, 21). Šajā darbā tas attiecināts tikai uz alfabētisku šķirkļu sarakstu, uzsverot, ka šķirkļu saraksts lasāms vertikāli (Rey-Debove 1971, 21). Runājot par mikrostruktūru, kritika galvenokārt saistīta ar to, ka, definējot terminu, sākotnēji nav ņemta vērā visa tā informācija, kas var tikt iekļauta šķirklī (sk. Wiegand 1988, 56–57). Jaunākos pētījumos jau minēts, ka šķirklī var tikt kārtoti ne tikai alfabētiski, bet arī pēc citiem principiem (piem., pēc cilmes), tāpat arī precizēti šķirklī iekļaujamie informācijas tipi. Vēl viens sākotnējās koncepcijas trūkums ir tāds, ka minētie struktūras aspekti neparedz analizēt tās vārdnīcas daļas, kas atrodas pirms vai pēc šķirkļu saraksta. Līdz ar to šajā koncepcijā termins *vārdnīca* tika saprasts tā šaurākajā nozīmē – nevis kā vienots darbs, kuru veido vairākas daļas, bet tikai kā leksikas apkopojums noteiktā veidā, kur par katru leksēmu sniegta noteikta informācija.

Bināra vārdnīcu struktūras koncepcija joprojām ir viena no tradicionāli visvairāk izmantotajām ne tikai latviešu, bet arī vairāku citu tautu (piem., lietuvišu, čehu, krievu) valodniecībā. Nedaudz atšķiras tikai terminu *mikrostruktūra* un *makrostruktūra* izpratne. Piem., Evalda Jakaitiene (*Evalda Jakaitiene* 2005, 33) un Sandro Nilsens (*Sandro Nielsen* 1994, 76) ar terminu *makrostruktūra* saprot nevis tikai šķirkļu saraksta struktūru, bet visas vārdnīcas uzbūvi.

Lai vārdnīcu struktūru aprakstītu precīzāk, vairākos darbos tiek izdalīti trīs struktūras aspekti: mikrostruktūra, makrostruktūra un megastruktūra (*megastructure*) (sk., piem., Melnikienē 2009, Karpinska 2015). Pastāv vismaz divas megastruktūras izpratnes. Valērijs Berkovs (*Valerij Berkov* 2004, 15) raksta, ka megastruktūru veido vārdnīcas daļu izkārtojums. Parasti megastruktūra sastāv no trim daļām: vārdnīcas ievaddaļas, korpusa un nobeiguma daļas. Termins *megastruktūra* iekļauts arī leksikogrāfijas terminu vārdnīcā *Dictionary of Lexicography* (Hartmann, James 2001, 93), kur minēts, ka megastruktūru veido makrostruktūra kopā ar ārpuskorpusa struktūru (*outside matter*). Tātad

saskaņā ar šo izpratni megastruktūru veido visas vārdnīcas uzbūve; megastruktūru sīkāk iespējams sadalīt makrostruktūrā un mikrostruktūrā.

B. Svensēns (2009, 378) skaidrojis, ka vārdnīcas megastruktūra ir vārdnīcas galveno komponentu izkārtojums un šo komponentu savstarpējās attiecības. No šīs definīcijas izriet, ka megastruktūra neattiecas uz visiem vārdnīcas komponentiem, bet tikai uz svarīgākajiem. Tālāk autors komponentus, kas attiecas uz megastruktūru, klasificējis pēc to funkcijām, nepaskaidrojot, kuri no tiem uzskatāmi par galvenajiem (par vienīgo svarīgo komponentu uzskatīts šķirkļu saraksts) un kāpēc megastruktūru veido tieši svarīgākie vārdnīcas komponenti (nevis, piem., visi komponenti).

Jāatzīst, ka praktiskai analīzei nav piemērota neviena no abām termina *megastruktūra* izpratnēm. Ņemot vērā teorētiskajā literatūrā piedāvāto izpratni, analizēt vārdnīcu megastruktūras aspektā nozīmētu analizēt visu vārdnīcu, tomēr praksē visbiežāk ar megastruktūras aspektu tiek saprastas tikai ārpus korpusa esošās daļas (sk., piem., Melnikienē 2009, 90–146; Baldunčiks 2012, 68–72; Karpinska 2012, 147–158, 2015, 139–150; par termina *megastruktūra* izpratni sk. arī Jērāne 2014). Tāpēc citās vārdnīcu struktūras koncepcijās izmantotais termins *ietvara struktūra* (*frame structure*), ar to saprotot vārdnīcas ārpuskorpusa daļas, būtu uzskatāms par precīzāku.

Trīsdaļīgajai koncepcijai ir daži varianti terminoloģiskā aspektā, proti, visas vārdnīcas struktūra atsevišķos darbos tiek saukta par makrostruktūru, savukārt šķirkļu saraksta struktūra – par leksikogrāfisko mediostruktūru – gan ar dažām pavisam sīkām niansēm, salīdzinot ar terminu *makrostruktūra* (mikrostruktūras aspekts joprojām tiek attiecināts uz vārdnīcas šķirkli vai daļu no šķirkļa) (sk., piem., Nielsen 1990, 52, 1994, 117).

Ietvara struktūra, kas atsevišķi ļauj analizēt pirms un pēc šķirkļu saraksta esošās daļas, svarīga tādēļ, ka vārdnīca uztverama kā vienots darbs, kuru veido ievads, galvenā daļa (jeb šķirkļu saraksts) un nobeigums. Vairākos pētījumos pat tiek uzsvērts, ka vārdnīca (nevis viens pats šķirkļu saraksts) ir sava veida specifisks teksts (sk., piem., Hausmann, Wiegand 1989, 330). Analizēt tikai šķirkļu sarakstu un šķirkļus nozīmētu analizēt tikai daļu no vārdnīcas.

Trīsdaļīgā koncepcija galvenokārt piemērota, analizējot vārdnīcas uzbūvi formālā aspektā, bet tā neparedz analizēt attiecības starp informāciju (piem., to, kāda veida informācija vārdnīcā ir savstarpēji saistīta).

H. Bergenholcs un S. Tarps (1995, 188) izšķir sešus vārdnīcu struktūras aspektus: izkārtojuma struktūra, makrostruktūra, mikrostruktūra, ietvara struktūra (visas vārdnīcas struktūra), norāžu struktūra un piekļuves struktūra.

Izkārtojuma struktūra (*distribution structure*) raksturo to, kā vārdnīcā izkārtota lingvistiskā un enciklopēdiskā informācija (Bergenholtz, Tarp 1995, 188). Citā interpretācijā izkārtojuma struktūra attiecināta ne tikai uz lingvistiskās un enciklopēdiskās informācijas vietu vārdnīcā, bet uz jebkādas informācijas izkārtojumu un vietu vārdnīcā (Gouws, Prinsloo 2005, 58; Tarp 2008,

109). Kā norāda S. Tarps (2008, 109), šajā gadījumā runa ir nevis par pozīciju attieksmēm, bet par satura attieksmēm. Izkārtojuma struktūra raksturo attieksmes starp informāciju (turklāt svarīgi ņemt vērā, ka šīs attieksmes atšķirībā no citiem struktūras aspektiem ne vienmēr redzamas leksikogrāfiskajā aprakstā, t. i., formāli, resp., ne vienmēr par informācijas saistību liecina vārdnīcas norādes; nekādu norāžu var arī nebūt). S. Tarps (1999, 122, 2008, 108) izšķir deviņus informācijas attieksmju veidus. Viens no tiem ir, piem., šāds: visi satura elementi iekļauti šķirklī A. Šķirklis B ir tukšs. Visa informācija, kas attiecas uz B, atrodama šķirklī A (te gan svarīgi piebilst, ka šīs attieksmes var attiecināt ne tikai uz šķirkliem, bet arī uz citiem vārdnīcas komponentiem). Piem., divi šķirklī no vietvārdu cilmes īsās vārdnīcas „No Abavas līdz Zilupeī” (Balode, Bušs 2015):

JĒKABPILS – pilsēta Latvijas dienvidaustrumu daļā, abpus Daugavai, Jēkabpils novada centrs. Pilsētas tiesības kopš 1670. g. Senāk bijušas divas pilsētas: Daugavas labajā krastā *Krustpils* – senākā daļa, kas vēsturiskajos avotos minēta jau 1237. g., un *Jēkabpils* Daugavas kreisajā krastā; abas daļas 1962. g. apvienotas vienā pilsētā. *Krustpils* (vācu *Kreutzburg, Kreuzburg*) nosaukums liecina, ka pils ir uzcelta nozīmīgu ceļu krustpunktā. Nosaukums *Krustpils* veidots (tulkojot vācisko *Kreuzburg*) no latviešu *krusts* resp. *ceļu krustojums* un *pils*. *Jēkabpils* (vācu *Jakobstadt*) ir viens no nedaudzajiem Latvijas pilsētu vārdiem, kam ir antroponīmiska cilme, – tas darināts no Kurzemes hercoga vārda *Jēkabs* (vācu *Jakob*) apvienojumā ar sugasvārdu *pils* (1670. g. hercogs Jēkabs pilsētai piešķīra Magdeburgas tiesības) (Balode, Bušs 2015, 116).

KRUSTPILS, skat. **JĒKABPILS** (Balode, Bušs 2015, 132).

Šajā gadījumā šķirklī *Jēkabpils* atrodama informācija gan par oikonīmu *Jēkabpils*, gan par oikonīmu *Krustpils*. Izkārtojuma struktūra parasti tiek apskatīta kontekstā ar vārdnīcas funkcijām un formu (t. i., vai vārdnīca ir drukāta vai elektroniska) (Tarp 1999, 123). Piem., trīs vienkāršoti šķirklī no tulkojošās latviešu-lietuviešu vārdnīcas:

incis sar. kačiukas, katytė

mincis sar. kačiukas, katytė

minka sar. kačiukas, katytė

Vārdnīcā, kas paredzēta lietuviešu valodas runātājiem un kuras funkcija ir palīdzēt uztvert latviešu valodas tekstu, šādi trīs atsevišķi šķirklī ir pieļaujami (un pat vēlami). Ja vārdnīcas funkcija būtu nevis teksta uztvere, bet latviešu valodas teksta radīšana vai valodas mācīšanās, tad šķirklis būtu jāiekļauj norādes, kas parāda, ka minētie jēdzieni ir sinonīmi.

Norāžu struktūra (*cross-reference structure*) atsevišķos avotos saukta nevis par struktūru, bet par sistēmu, resp., – norāžu sistēma (sk., piem., Rey-Debove 1989, 936). Dažos avotos norāžu struktūra tiek saukta arī par mediostрук-тūru (sk., piem., Schaefer 1995; Gouws, Prinsloo 1998; Nielsen 2003; Wie-gand et al. 2010, 192). Tomēr šis termins ir problemātisks, jo, kā jau minēts, ar to dažkārt tiek saprasta arī šķirkļu saraksta struktūra (sk., piem., Nielsen 1994, 117), resp., tas, ko atsevišķās vārdnīcu struktūras koncepcijās sauc par makrostruktūru.

Norāžu struktūra ir to vārdnīcas elementu struktūra, kas vārdnīcas lieto-tājam palīdz atrast papildu informāciju. Šaurākā izpratnē norāžu struktūra attiecas tikai uz to informāciju, kas atrodama konkrētās vārdnīcas ietvaros (sk., piem., Bergenholtz et al. 1997, 134; Burkhanov 1998, 54–55). Plašākā izpratnē norāžu struktūrā iekļaujas arī tās norādes, kas ved ārpus vārdnīcas, resp., uz kādu citu avotu (sk., piem., Lauridsen 1998, 76). Kā to norāda arī leksikogrāfijas teorētiķi, praktiskā un teorētiskā aspektā nav pamatota iemesla, kādēļ vārdnīcas iekšējās norādes būtu uzskatāmas par vienu struktūras aspektu, savukārt ārējās – par citu. Norāžu funkcijas nemainās atkarībā no tā, vai norāde ved uz citu vietu vārdnīcā vai uz avotu ārpus vārdnīcas (Nielsen 2003, 271).

Norāžu struktūra zināmā mērā papildina izkārtojuma struktūru. Kā minēts iepriekš, izkārtojuma struktūrā saistība starp informāciju var arī netikt for-māli parādīta – piem., šķirklī A varētu nebūt nekādu norāžu uz šķirkli B. Ar norāžu struktūras palīdzību vārdnīcas lietotājam nepārprotami tiek parādīts, ka kāda informācija, kas vārdnīcā atrodas dažādās vietās, ir saistīta. Izkārtojuma struktūrā tiek uzsvērtas satura attieksmes, savukārt norāžu struktūrā svarīgs ir tieši formālais aspekts, resp., parādīt, ka kāda informācija ir savstarpēji saistīta. Analizējot norāžu struktūru, tiek pētīts, kā informācijas saistījums formāli tiek realizēts.

Praktiskā vārdnīcu analizē norāžu struktūra un izkārtojums būtu apskatāmi kopā – nav jēgas runāt par vārdnīcas vienību formālo saistījumu, neapskatot arī satura attieksmes, jo tieši satura attieksmes ir pamatā formālajam saistījumam.

Pastāv vairāki norāžu klasifikācijas veidi. Pēc norādes adreses tiek šķir-tas četru veidu norādes – pirmkārt, šķirkļa iekšējās norādes (tās visbiežāk izmanto garos šķirkļos), otrkārt, norādes uz citiem šķirkļiem, treškārt, norā-des, kas ved no šķirkļu saraksta uz kādu citu vārdnīcas daļu (piem., uz pielī-kumu), un norādes, kas ved ārpus vārdnīcas, resp., uz kādu literatūras avotu (Bergenholtz, Tarp 1995, 16; Tarp 1999, 116). Piem., fragmentā no „Latvijas vietvārdu vārdnīcas” (Bušs 2003) (sk. 1. attēlu) norādes uz citiem šķirkļiem veidotas, izmantojot norāžu indikatorus *skat. s.v.*; *skat. arī s.v.* Norādes uz citu vārdnīcas daļu ietver literatūras avotu saīsinājumi (*Indr. hron.* – „Indriķa hro-nika”; *Lhež – Lietuvas hidronimū etimologinis žodynas*; *SKES – Suomen kielen etymologinen sanakirja*; *U V* – „Latvijas vietu vārdi un latviešu pavārdi.” 2. daļa. Zemgales vārdi; *Dambe 1990* – „Latvijas apdzīvoto vietu un to iedzīvotāju

nosaukumi”; *ME* – „Latviešu valodas vārdnīca”). Divnieks pie vietvārda formas *Palas-* ir norāde, kas ved uz avotu ārpus vārdnīcas (resp., uz parindē norādīto avotu).

“**Paķūksne**”, skat. s.v. “Paķiukste”.

“**Pala**” u Livonijā (tag. Igaunijas teritorijā) [“ad (fluvium) Palam” ‘pie (upes) Palas’)] Indr. hron. 89, 95, 193 u.c. Sal. *Palà* u Lietuvā (Pakroja un Pluņģes r., daku *pala* ‘purvs’, trāk. *Palae*, lat. *palus* 1. ‘stāvošs ūdens, purvs, mūklājs’; 2. ‘ezers, upe’ u.c. Lhež 241 pēc V.Šmida, H.Krāes, I.Duridanova u.c. atziņām.) Skat. arī s.v. “Palas-”². Tiesa, Igaunijas hidronīmam iespējama arī somugriska cilme, sal. s. un ig. *pala* ‘gabals’, ig. dial. *palama* ‘apgriezti (sienu)’ SKES II 473 u.c. vārdi ar *pal-*.

[*Palabi*]: “Pallabbi” z 1811. g. r. l. Laucesā U V 291 (Pa·labiški †z, ap 1960, “Palabišķi” ap un pgl Daugavpils r. Kalkūnes c Dambe 1990, 115): *palabs* ‘ziemlich gut’ ME III 53??

² Skat. arī: Dambe V. Saknes *bal(i)-, pal(i)-* (skaņu mijā) ar slapjas vietas nozīmi vietvārdos.// Veltījums akadēmiķim Jānim Endzeliņam. 1873–1973. – R., “Zinātne”, 125.–150. lpp.

1. **attēls.** Šķirkļi „Paķūksne”, „Pala” un „Palabi” „Latvijas vietvārdu vārdnīcā” (Bušs 2003, 79).

Tā kā norāžu struktūra atšķirībā, piem., no makrostruktūras (termina šaurākajā izpratnē) nenosaka vārdnīcas vienību izkārtojumu, vairākos pētījumos tā netiek uzskatīta par atsevišķu struktūras aspektu (sk., piem., Nielsen 2003, 272).

Piekluves struktūra (*access structure*) ir norāžu un indikatoru struktūra, kas palīdz vārdnīcas lietotājam atrast vajadzīgo informāciju (Bergenholtz, Tarp 1995, 16). Tiek šķirtas divu veidu piekluves struktūras – ārējā un iekšējā.

Iekšējās piekluves struktūra (*inner access structure*) ir norāžu struktūra, kas palīdz orientēties šķirkļī (Bergenholtz, Tarp 1995, 16). To veido, piem., dažādi grafiskie līdzekļi (lemma visbiežāk attēlota treknrakstā, savukārt piemēri – slīprakstā u. tml.). Iekšējā piekluves struktūra atsevišķos gadījumos pēc savām funkcijām daļēji pārklājas ar norāžu struktūru, jo arī iekšējā piekluves struktūra palīdz orientēties šķirkļī. Tomēr starp šiem aspektiem ir vismaz divas atšķirības. Pirmkārt, norāžu struktūra galvenokārt izmantota vietas taupīšanai un teksta īsināšanai. Otrkārt, iekšējās piekluves struktūras funkcija galvenokārt

ir parādīt, kā kaut ko atrast, savukārt norāžu struktūras funkcija ir parādīt, kur var kaut ko atrast.

Ārējo piekļuves struktūru (*outer access structure*, arī *external access structure*) veido rādītāji un norādes, kas palīdz atrast vajadzīgo šķirkli (aizved līdz šķirklim) (Bergenholtz, Tarp 1995, 16). Tipisku ārējās piekļuves struktūru vispārīga tipa vārdnīcās veido alfabētisks šķirklju kārtojums (Hartmann, James 2001, 3). Tomēr lielākajā daļā vārdnīcu ir iekļauti tā sauktie norādošie elementi (*guiding elements*). Piem., vairāksējumu vārdnīcās norādošais elements ir jau uz sējuma muguriņas vai vāka esošā informācija par to, kādus šķirklus konkrētais sējums ietver. Šādi norādošie elementi ir arī tā sauktais mainīgais lappuses tituls (Hausmann, Wiegand 1989, 338).

Piekļuves struktūru veido arī vārdnīcu beigās pievienotie indeksi. Piem., Zigma Zinkeviča (*Zigmas Zinkevičius*) lietuviešu personvārdu vārdnīcā *Lietuvių asmenvardžiai* („Lietuviešu personvārdi“) lemmas iespējams meklēt gan alfabētiskajā šķirklju kārtojumā, gan pēc vārdnīcas beigās pievienotā indeksa, kurā katram personvārdam norādīta lappuse (tā savā ziņā ir kā iespēja pārbaudīt, vai vārds attiecīgajā vārdnīcā vispār uzņemts). Piekļuves struktūras funkcijas daļēji pārklājas ar makrostruktūras (jeb šķirklju izkārtojuma struktūras) funkcijām – arī viena no makrostruktūras funkcijām ir nodrošināt iespēju atrast vajadzīgos šķirklus. Herberts Ernsts Vīgands (*Herbert Ernst Wiegand* 1988, 56) izteicis domu, ka termins „makrostruktūra” būtu aizstājams ar terminu „piekļuves struktūra” (*Zugriffsstruktur*).

B. Svensēns (2009, 79–80) min septiņus vārdnīcu struktūras aspektus, papildus H. Bergenholca un S. Tarpa nosauktajiem izdalot arī adresēšanas jeb tēmas-rēmas struktūru, kas raksturo attiecsmes starp informāciju, kura šķirklī izteikta ar dažādiem elementiem (piem., simboliem, vārdiem).

Teksta elementam (piem., vārdam, vārda daļai, apzīmējumam, simbolam utt.) vārdnīcas šķirklī var būt divas funkcijas: vai nu tas ir apgalvojums (ļoti plašā izpratnē) par kādu citu teksta elementu, resp., sniedz par to kādu informāciju, vai arī tas pats ir apgalvojuma objekts (Svensén 2009, 79–80). To varētu ilstrēt ar šādu ļoti vienkāršotu piemēru no tulkojošās vārdnīcas:

žodynas – vārdnīca
TĒMA ← RĒMA
ADRESE ← INDIKĀCIJA

Šajā piemērā teksta elements „vārdnīca” ir apgalvojums par teksta elementu *žodynas* ‘vārdnīca’. Šo struktūru sauc arī par tēmas-rēmas struktūru. Vārdnīcu struktūras pētījumos elements, kas atbilst rēmai, tiek saukts par indikāciju (*indication*), elements, kas atbilst tēmai – par adresi (*address*) (Svensén 2009, 80). Adresēšanas struktūru veido tēmas izkārtojums un savstarpējās attiecsmes.

Secinājumi

Vārdnīcu praktiskajā analizē parasti tiek apskatīti trīs vai četri struktūras aspekti – visbiežāk mikrostruktūra, makrostruktūra un ietvara struktūra (sk., piem., Nielsen 1994; Melnikienė 2009; Karpinska 2012, 2015). Tieši šie aspekti tiek uzskatīti par vārdnīcas pamataspektiem (Svensén 2009, 77). Apskatot mikrostruktūru, makrostruktūru un ietvara struktūru, galvenokārt tiek akcentētas formālās attieksmes starp vārdnīcas daļām vai teksta vienībām. Analizējot izkārtojuma struktūru, norāžu struktūru, piekļuves struktūru un tēmas-rēmas struktūru, tiek pievērsta uzmanība satura attieksmēm jeb attieksmēm starp informāciju.

Tādējādi, iespējams, visus nosauktos aspektus varētu dalīt divās grupās – funkcionālie aspekti un strukturālie aspekti. Mikrostruktūra, makrostruktūra un ietvara struktūra ir strukturālie aspekti. Katrs strukturālais aspekts ietver noteiktus vārdnīcas komponentus (ārpus korpusa esošās daļas, šķirkļus, šķirkļu sarakstu). Savukārt norāžu struktūra, piekļuves struktūra, izkārtojuma struktūra un tēmas-rēmas struktūra ir funkcionālie aspekti, kas palīdz meklēt un saprast noteiktu informāciju, bet vieni paši nav vārdnīcas struktūras komponenti (pieņemot, ka mazākais vārdnīcas struktūras komponents ir šķirkļa vārds).

Šķirt funkcionālos un strukturālos aspektus nepieciešams arī tāpēc, ka atsevišķi vārdnīcas komponenti varētu tikt analizēti vairākos aspektos. Piem., satura rādītājs, no vienas puses, pieder ietvara struktūrai (jo atrodas pirms vai pēc šķirkļu saraksta), no otras – piekļuves struktūrai, jo palīdz atrast vajadzīgo vietu vārdnīcā. Taču katrā gadījumā tas tiktu analizēts atšķirīgi. Ja satura rādītāju analizē ietvara struktūras kontekstā, tad tas tiktu apskatīts kā viens no vārdnīcas uzbūves elementiem. Savukārt, aprakstot piekļuves struktūru, svarīgi akcentēt tā funkcijas.

Struktūras aspektu izvēle daļēji atkarīga no tā, kādā aspektā vārdnīca tiek analizēta un cik plaši tiek interpretēts katrs struktūras aspekts. Jāņem vērā, ka vārdnīcas struktūru nosaka tās funkcijas, līdz ar to praktiskā analizē strukturālos un funkcionālos aspektus ne vienmēr var strikti nodalīt, tomēr katrā gadījumā kāds no aspektiem (strukturālais vai funkcionālais) ir primārs. Piem., ja analizē galvenā uzmanība tiek pievērsta vārdnīcas uzbūvei formālā aspektā, tad atsevišķi izdalīt izkārtojuma struktūru nebūtu vajadzīgs. Atkarībā no tā, cik plaši tiek interpretēta, piem., vārdnīcas mikrostruktūru (vai mikrostruktūra ietver tikai šķirkļa formālo aspektu, vai tiek ņemts vērā arī šķirkļa saturs), tajā var iekļaut arī tēmas-rēmas struktūru.

Kā to norādījuši arī citi pētnieki (piem., Tarp 2008, 102) – ja struktūra tiek definēta kā elementu savstarpējās attieksmes, tad vārdnīcu analizē var izveidot lielu skaitu struktūras aspektu, jo būtībā starp jebkura tipa datiem vārdnīcā var definēt noteiktas attieksmes. Tāpēc vārdnīcu analizē vispirms būtu svarīgi

izvirīt kritērijus, pēc kuriem struktūras aspekti tiek nošķirti (piem., vārdnīcas funkcijas) un ar kādu mērķi vārdnīca tiek aprakstīta.

Literatūra

1. Anderson, Donal (ed.). 2007–2013. *Vidtionary*. Pieejams: <http://www.vidtionary.com/>.
2. Baldunčiks, Juris (red.). 2012. *Vārdnīcu izstrāde Latvijā: 1991–2010*. Rīga: Latviešu valodas aģentūra.
3. Balode, Laimute, Bušs, Ojārs. 2015. *No Abavas līdz Zilupei. Vietvārdu cilmes īsā vārdnīca*. Rīga: Latviešu valodas aģentūra.
4. Bergenholtz, Henning, Tarp, Sven. 1995. *Manual of Specialised Lexicography*. Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins Publishing company.
5. Bergenholtz, Henning et al. 1997. *Nordisk leksikografisk ordbok*. Oslo: Universitetsforlaget.
6. Berkov, Valerij. 2004. *Dvojazychnaja leksikografija*. Moskva: Actpel'.
7. Burkhanov, Igor. 1998. *Lexicography. A Dictionary of Basic Terminology*. Rzeszów: Wyższa Szkoła Pedagogiczna.
8. Bušs, Ojārs (red.). 2003. *Latvijas vietvārdu vārdnīca. Paeglis–Piķu-*. Rīga: Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts.
9. Gouws, Rufus et al. (eds). 2013. *Dictionaries. An International Encyclopedia of Lexicography: Supplementary Volume: Recent Developments with Focus on Electronic and Computational Lexicography*. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton.
10. Gouws, Rufus, Prinsloo, Danie. 1998. Cross-Referencing as a Lexicographic Device. *Lexicos*. 8, 17–36.
11. Gouws, Rufus, Prinsloo, Danie. 2005. *Principles and Practice of South African Lexicography*. Stellenbosch: Sun Press.
12. Hartmann, Reinhard, James, Gregory. 2001. *Dictionary of Lexicography*. London: Routledge.
13. Hausmann, Josef, Franz. 1977. *Einführung in die Benutzung der neufranzösischen Wörterbücher*. Berlin, Boston: De Gruyter.
14. Hausmann, Josef, Franz, Wiegand, Ernst, Herbert. 1989. Component Parts and Structures of General Monolingual Dictionaries: A Survey. *Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires. An International Encyclopedia of Lexicography*. Hausmann, Josef, Franz et al. (eds). Berlin: De Gruyter, 328–360.
15. Jakaitienė, Evalda. 2005. *Leksikografija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
16. Jērāne, Santa. 2014. Vietvārdu vārdnīcu megastruktūra. *Linguistica Lettica*. 22, 185–204.
17. Karpinska, Laura. 2012. *Critical analysis of English–Latvian lexicographic tradition*. Doctoral thesis. Rīga: University of Latvia.
18. Karpinska, Laura. 2015. English–Latvian Lexicographic Tradition. A Critical Analysis. *Lexicographica. Supplementary Volumes to the International Annual for Lexicography*. 148. Gouws Rufus et al. (eds). Berlin/ Boston: De Gruyter.

19. Lauridsen, Carsten. 1998. Fordelingsstrukturen af de faglige informationer og dens betydning for henvisningsstrukturen. *Leksikografi som speciale*. I. Århus: Spansk Institut og Center for Leksikografi, Handelshøjskolen i Århus, 61–99.
20. Melnikienė, Danguolė. 2009. *Dvikalbiai žodynai Lietuvoje: megastruktūros, makrostruktūros ir mikrostruktūros ypatumai*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
21. Müller-Spitzer, Carolin. 2013. Textual Structures in Electronic Dictionaries Compared with Printed Dictionaries: A Short General Survey. *Dictionaries. An International Encyclopedia of Lexicography. Supplementary Volume: Recent Developments with Focus on Electronic and Computational Lexicography*. Gouws, Rufus et al. (eds). Berlin, Boston: De Gruyter Mouton, 367–381.
22. Nielsen, Sandro. 1990. Lexicographical Macrostructures. *Hermes. Journal of Linguistics*. 4, 49–66.
23. Nielsen, Sandro. 1994. *The Bilingual LSP Dictionary: Principles and Practice for Legal Language*. Tübingen: Narr.
24. Nielsen, Sandro. 2003. Mediostructures in Bilingual LSP Dictionaries. *Lexicography. Critical Concepts*. 3. Hartmann, Reinhard R.K. (ed.). London/New York: Routledge, 270–294.
25. Rey-Debove, Josette. 1971. *Étude linguistique et sémiotique des dictionnaires français contemporains*. The Hague, Paris: Mouton.
26. Rey-Debove, Josette. 1989. Les systèmes de renvois dans la dictionnaire monolingue. *Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires. An International Encyclopedia of Lexicography*. Hausmann, Franz J. et al. (eds). Berlin: De Gruyter, 931–937.
27. Schaefer, Burkhard. 1995. Mediostrukturen im Fachwörterbüchern. *Lexicographica*. 11. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 121–134.
28. Svensén, Bo. 2009. *A Handbook of Lexicography. The Theory and Practice of Dictionary-Making*. New York: Cambridge University Press.
29. Tarp, Sven. 1999. Theoretical foundations of so-called cross-reference structures. *Lexicographica*. 15, 114–137.
30. Tarp, Sven. 2008. Lexicography in the Borderland Between Knowledge and Non-knowledge: General Lexicographical Theory with Particular Focus on Learner's Lexicography. *Lexicographica. Series Maior*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
31. Wiegand, Herbert, Ernst. 1988. Wörterbuchartikel im Text. *Das Wörterbuch. Artikel und Verweisstrukturen*. Harras, Gisela (Hrsg.). Düsseldorf: Schwann, 30–120.
32. Wiegand, Herbert, Ernst. 1996. Über die Mediostrukturen bei gedruckten Wörterbüchern. *Symposium on Lexicography VII. Proceedings of the Seventh Symposium on Lexicography*. Tübingen: M. Niemeyer, 11–43.
33. Wiegand, Herbert, Ernst et al. (eds.). 2010. *Wörterbuch zur Lexicographie und Wörterbuchforschung. Dictionary of Lexicography and Dictionary Research*. Berlin/New York: De Gruyter.
34. Wiegand, Ernst, Herbert, Gouws, Rufus. 2013. Macrostructure in printed dictionaries. *Dictionaries. An International Encyclopedia of Lexicography. Supplementary Volume: Recent Developments with Focus on Electronic and*

Computational Lexicography. Gouws, Rufus et al. (eds). Berlin, Boston: De Gruyter Mouton, 74–110.

35. Zinkevičius, Zigmas (sud.). 2008. *Lietuvių asmenvardžiai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
36. Zubaitienė, Vilma. 2014. *Lietuvių leksikografija: istorija ir dabartis*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Summary

The concept of dictionary structure is usually defined as the order of, and relationships between, the components of the dictionary. However, the structure of the dictionary includes not only relations between dictionary parts, but also relations between information.

The first conception of dictionary structure was established in French lexicography at the end of the 20th century. It consisted of two aspects – a microstructure (structure of the dictionary article) and a macrostructure (structure of the lemma list). Ever since several other conceptions of dictionary structure have been developed. In addition to the microstructure and the macrostructure other aspects have been included, e.g. megastructure, mediostucture, frame structure, distribution structure, cross-reference structure, access structure and addressing structure. In the dictionary analysis mostly three or four aspects are used.

Analysis shows the importance of distinguishing structural aspects from functional aspects. Structural aspects are microstructure, macrostructure and frame structure – they deal with the formal relations between dictionary components. Functional aspects are distribution structure, cross-reference structure, access structure and addressing structure. They deal with relations between information. The choice of dictionary aspects should depend on the object of analysis.